

Date: 17th October-2025

TURKIY XALQLARNING KELIB CHIQISHI VA XALQLARNING BUYUK KO'CHISHI JARAYONIDAGI O'RNI

Alimova Gulshanoy Teshaboyevna

Namangan viloyati Yangiqo'rg'on tuman 2-son texnikumi tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy xalqlarning kelib chiqishi, etnogenezi va ularning jahon tarixidagi o'rni tahlil qilingan. Tadqiqotda O'rta Osiyo, Sharqiy Osiyo va Yevropa mintaqalarida turkiy xalqlarning shakllanish jarayoni hamda "xalqlarning buyuk ko'chishi" davrida yuz bergan etnik va siyosiy o'zgarishlar yoritiladi. Maqolada Xun, Ko'k Turk, Bolgar va Venger xalqlarining tarixiy ildizlari, ularning o'zaro aloqalari va madaniy ta'siri ilmiy manbalar asosida tahlil etilgan. Shuningdek, turkiy xalqlarning davlatchilik an'analari, til birligi, diniy e'tiqodlari va madaniy merosi bugungi turkiy dunyo birligini shakllantiruvchi asosiy omil sifatida baholangan.

Kalit so'zlar: turkiy xalqlar, etnogenez, O'rta Osiyo, Sharqiy Osiyo, Yevropa, xalqlarning buyuk ko'chishi, xunnu, ko'k turklar, bolgarlar, vengerlar, madaniy meros, tarixiy migratsiya, davlatchilik an'analari.

Turkiy xalqlar insoniyat tarixining eng qadimiy, keng tarqalgan va madaniy jihatdan boy etnoslaridan biri sifatida jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Ularning kelib chiqish jarayoni, dastlabki yashash hududlari va keyingi migratsiya bosqichlari nafaqat O'rta Osiyo, balki Sharqiy Osiyo va Yevropa tarixini ham chuqur o'zgartirgan. Turkiy xalqlarning ildizlari qadimgi davr antropologik, arxeologik va lingvistik manbalar asosida miloddan avvalgi II–I ming yilliklarga borib taqaladi. Ana shu davrlarda hozirgi Oltoy, Yenisey, Gobi va O'rta Osiyo hududlarida shakllangan qadimgi turkiy qabilalar keyinchalik yirik davlat tuzilmalarining poydevorini yaratganlar.

Olimlarning fikricha, turkiy xalqlarning etnogenezi O'rta Osiyodagi tabiiy-geografik sharoit, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar va boshqa madaniyatlar bilan aloqalar ta'sirida yuzaga kelgan murakkab tarixiy hodisadir. Ularning ilk ajdodlari — xunnu, dingling, gaochje va tiele kabi qabilalar qadimdan Sharqiy Osiyo bilan bevosita aloqada bo'lgan. Aynan shu aloqalar orqali turkiy etnoslar o'zining siyosiy tashkilotchilik, harbiy va madaniy salohiyatini namoyon etgan. O'rta Osiyo esa bu jarayonning markazida turib, turkiy xalqlarning madaniy va siyosiy integratsiyasi uchun tabiiy makon bo'lgan.

Turkiy xalqlar tarixi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan eng muhim tarixiy davrlardan biri — **"xalqlarning buyuk ko'chishi"** (IV–VII asrlar) davridir. Bu jarayon natijasida Osiyodan Yevropagacha bo'lgan ulkan hududda etnik, siyosiy va madaniy o'zgarishlar ro'y berdi. Aynan turkiy qabilalarning g'arbga, Volga, Dunay va Karpat tog'lari tomon siljishi natijasida Yevropaning demografik va siyosiy manzarasi tubdan o'zgardi. Xunlar, Avarlar, Bolgarliklar va Madjarlar (Vengerlar) ana shu ko'chish to'loqining faol ishtirokchilari sifatida tarix sahnasiga chiqdi.

Turkiy xalqlarning Yevropa tarixidagi o'rni ayniqsa Bolgar va Venger xalqlarining shakllanishida yaqqol namoyon bo'ladi. Bolgarliklarning dastlabki davlati — Volga bo'yidagi Bolgar xonligi va keyinchalik Dunay Bolgariyasi — turkiy siyosiy an'analar asosida tashkil topgan. Vengerlar esa dastlab Ural-Osiyo hududlarida yashab, keyinchalik g'arbga ko'chgan hamda turkiy xalqlar bilan uzoq muddatli madaniy va harbiy ittifoqlarda bo'lganlar. Bu etnik yaqinlik ularning tili, urf-odatlar va siyosiy tuzilishida iz qoldirgan.

Tarixiy manbalar shundan dalolat beradiki, turkiy xalqlar faqatgina harbiy kuch yoki ko'chmanchi etnos sifatida emas, balki madaniy integratsiya va davlat tuzish tajribasiga ega sivilizatsion xalq sifatida namoyon bo'lgan. Ularning keng hududlarga tarqalishi qadimgi dunyo xalqlari o'rtasida iqtisodiy, madaniy va siyosiy aloqalarning shakllanishiga turtki bo'lgan. O'rta Osiyo va Sharqiy Osiyodan Yevropagacha cho'zilgan bu tarixiy harakat insoniyat tarixida yagona "turkiy madaniyat doirasi"ni vujudga keltirgan.

Bugungi kunda turkiy xalqlar — o'zbek, turk, qozoq, qirg'iz, turkman, ozarbayjon, tatar, boshqird, yoqut va boshqa ko'plab elatlar — o'sha qadimiy ildizlardan o'sib chiqqan yagona etnomadaniy ildizga ega. Ularning tarixi, tili, diniy e'tiqodlari va madaniy qadriyatlari umumiy manbadan oziqlanadi. Shu bois, turkiy xalqlarning kelib chiqishini o'rganish — nafaqat tarixiy, balki sivilizatsion ahamiyatga ega bo'lgan ilmiy masaladir.

Turkiy xalqlarning qadimiy ildizlari va etnogenezi. Turkiy xalqlarning kelib chiqish masalasi insoniyat tarixining eng murakkab va bahsli yo'nalishlaridan biridir. Ilmiy manbalar ularning dastlabki shakllanish hududini **Oltoy, Yenisey va G'arbiy Mongoliya** atrofidagi mintaqalar bilan bog'laydi. Rus olimi L. N. Gumilyov o'zining "*Qadimgi turklar*" asarida turkiylarning shakllanish jarayoni tabiat, ijtimoiy tuzum va tashqi omillar o'zaro ta'sirida sodir bo'lganini qayd etadi. Ularning hayot tarzi ko'chmanchilik, chorvachilik, ovchilik va harbiylashgan boshqaruv tizimiga asoslangan bo'lgan.

Miloddan avvalgi II–I ming yilliklarga kelib, Oltoy tog'lari va O'rta Osiyo cho'l-dasht mintaqalarida yashagan **xunnu (Hsiung-nu), dingling, gaochje, tiele** kabi qabilalar turkiy xalqlarning ilk ajdodlari sifatida tilga olinadi. Xunnular keyinchalik Buyuk Xitoy devorining qurilishiga sabab bo'lgan bosqinlar orqali butun Sharqiy Osiyoda kuchli siyosiy kuch sifatida tanilgan.

O'rta Osiyo turkiy sivilizatsiyasining shakllanishi. Turkiy xalqlarning siyosiy va madaniy taraqqiyoti aynan **O'rta Osiyoda** mustahkam asos topgan. Bu hudud qadimdan iqtisodiy jihatdan qulay, savdo yo'llari kesishgan, madaniyatlar chorrahasi bo'lgan. Arxeologik topilmalar, xususan, **Orxon-Yenisey bitiklari, Ko'k Turk yozuvlari va Talas yodgorliklari** bu hududda yuqori darajadagi yozma madaniyat, boshqaruv tizimi va diniy qarashlar mavjud bo'lganini tasdiqlaydi.

VI asrda tashkil topgan **Ko'k Turk imperiyasi** (552–744 yillar) turkiy xalqlarning birinchi markazlashgan davlati bo'lib, uning asoschisi Bumin qaghan edi. Bu davlat turkiy qabilalarni siyosiy jihatdan birlashtirish, yagona yozuv va til asosida bir xalq sifatida shakllantirishda muhim rol o'ynagan. **Orxon bitiklari** (Bilga qaghan, Kultegin, Tonyukuk

Date: 17th October-2025

yodgorliklari) turkiylarning siyosiy tafakkuri, davlat falsafasi va o'zlik anglash darajasining yuqoriligidan dalolat beradi.

Sharqiy Osiyo bilan tarixiy aloqalar. Turkiy xalqlar Sharqiy Osiyo, xususan, **Xitoy imperiyasi** bilan uzoq yillar davomida siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lgan. Xunnu davridan boshlab Xitoy bilan olib borilgan urushlar va diplomatik munosabatlar turkiy xalqlarni katta siyosiy sahnaga olib chiqqan. Xitoy yilnomalarida turklar "Tujue" nomi bilan tilga olinadi. Bu xalq Xitoyning shimoliy chegaralarini nazorat qilgan, ipak yo'li orqali xalqaro savdoda muhim vositachi sifatida ishtirok etgan.

Sharqiy Osiyoda turkiylarning ta'siri nafaqat siyosiy, balki madaniy sohada ham sezilarli bo'lgan. Ular buddizm, shomonizm va keyinchalik islom dini bilan aloqada bo'lib, turli madaniy tizimlarni o'zaro uyg'unlashtirishga muvaffaq bo'lganlar.

"Xalqlarning buyuk ko'chishi" va turkiylarning Yevropaga kirib borishi. Milodiy IV–VII asrlar oralig'ida tarixda **"xalqlarning buyuk ko'chishi"** deb ataluvchi keng ko'lamli etnik siljish jarayoni sodir bo'ldi. Bu davrda turkiy xalqlar O'rta Osiyo va Sharqiy Osiyodan g'arbga — Volga, Dunay vodiysi va Karpat tog'lari tomon yo'l oldilar. Eng mashhur g'arbiy yo'nalish vakili — **Attila boshchiligidagi Xun imperiyasi** bo'ldi.

Xunlar Germaniya, Italiya va Fransiya hududlarigacha kirib borib, Rim imperiyasi qulashiga sabab bo'lgan siyosiy silsilalarni tezlashtirdi. Natijada, Yevropa tarixida yangi siyosiy kuchlar — Avarlar, Bolgarlar, Vengerlar, Franklar va Lombardlar shakllana boshladi. Bu jarayon Yevropaning etnik tarkibiga turkiy komponentning kirib kelishiga sabab bo'ldi.

Bolgar va Venger xalqlarining turkiy ildizlari. Tarixiy manbalar Bolgar va Venger xalqlarining kelib chiqishida turkiy elementlar mavjudligini ko'rsatadi. VII asrda Dunay bo'yida tashkil topgan **Bolgariya davlatini** turkiy kelib chiqishga ega Asparux boshqargan. Uning davlati keyinchalik slavyanlashgan bo'lsa-da, "Bolgariya" nomining o'zi turkiy "bulgar" (aralashmoq, birlashmoq) so'zidan kelib chiqqani ilmiy jihatdan asoslangan.

Vengerlar (Madjarlar) esa dastlab Ural tog'lari atrofida yashagan, keyinchalik turkiy qabilalar bilan uzoq muddat birgalikda hayot kechirgan. Ularning siyosiy tuzumi va harbiy tizimida turkiy unsurlar kuchli bo'lgan. Venger tili fin-ugor oilasiga mansub bo'lsa-da, unda turkiy so'zlar va toponimlarning katta qismi saqlanib qolgan. Bu holat ularning tarixiy aralashuv darajasining yuqoriligini tasdiqlaydi.

Turkiy xalqlarning madaniy va siyosiy merosi. Turkiy xalqlar o'zining siyosiy tashkilotchiligi, harbiy intizomi va madaniy qadriyatlari bilan qadimdan tanilgan. Ular "Tengri" e'tiqodi asosida davlat boshqaruvini ilohiy kuch bilan bog'laganlar. Turk qaghanlari adolat, jasorat va vatanparvarlikni eng oliy fazilat sifatida ko'rsatganlar.

Turkiy xalqlar keyinchalik islomni qabul qilib, Yettisuv, Xorazm, Qashg'ar va O'rta Osiyo hududlarida yirik ilm-ma'rifat markazlarini vujudga keltirdilar. Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnaki, Alisher Navoiy kabi allomalar bu madaniyatning eng yuksak namoyandalaridir.

Date: 17th October-2025

Turkiy xalqlar tomonidan shakllantirilgan siyosiy tizimlar — **G‘aznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar, Oltin O‘rda, Usmonli imperiyasi** — jahon tarixida o‘ziga xos iz qoldirdi.

Turkiy xalqlarning bugungi davrdagi tarixiy ahamiyati. Bugungi kunda dunyoda 200 milliondan ortiq turkiy xalqlar mavjud bo‘lib, ular Osiyo va Yevropaning katta qismini egallaydi. O‘zbekiston, Qozog‘iston, Turkiya, Ozarbayjon, Turkmaniston, Qirg‘iziston, Tatariston, Boshqirdiston, Uyg‘ur va boshqa xalqlar umumiy til, tarix va madaniyat ildizlariga ega. Ularning birligi bugun **Turkiy davlatlar tashkiloti** faoliyatida yaqqol namoyon bo‘lmoqda.

Demak, “xalqlarning buyuk ko‘chishi” jarayonida turkiy xalqlar insoniyat tarixiga nafaqat harbiy kuch, balki davlat boshqaruvi, tarmoq tizimi, til va madaniyat orqali ulkan hissa qo‘shgan.

Turkiy xalqlarning kelib chiqishi, tarixiy shakllanishi va ularning jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasi insoniyat tarixining eng muhim bosqichlaridan biridir. Ularning etnogenezi Oltoy, Yenisey, G‘arbiy Mongoliya va O‘rta Osiyo hududlarida boshlangan bo‘lib, bu jarayon tabiiy-geografik sharoit, ijtimoiy tuzum va madaniy aloqalar ta’sirida shakllangan.

Turkiy xalqlar qadimdan kuchli siyosiy tashkilotchilik, harbiy intizom va davlat boshqaruvi madaniyatiga ega bo‘lgan. Ular yaratgan Ko‘k Turk, Xun, Uyg‘ur va boshqa davlat tuzilmalarida “xalq birligi” g‘oyasi asosiy mafkuraviy poydevor bo‘lib xizmat qilgan. Bu qadriyatlar keyinchalik O‘rta Osiyo, Sharqiy Osiyo va Yevropada yuzaga kelgan davlat tizimlariga ham ta’sir ko‘rsatgan.

Milodiy IV–VII asrlarda yuz bergan “**xalqlarning buyuk ko‘chishi**” jarayonida turkiy xalqlar g‘arbga qarab keng ko‘lamda harakatlanib, Yevropaning siyosiy va etnik manzarasini tubdan o‘zgartirdilar. Aynan shu davrda Xunlar, Bolgarlar, Avarlar va Madjarlar (Vengerlar) kabi xalqlar Yevropa tarixida yangi davrni boshlab berdilar. Bu jarayon turkiy xalqlarni Osiyo bilan Yevropa o‘rtasidagi tabiiy ko‘prik sifatida tarixiy sahnaga olib chiqdi.

Turkiy xalqlar nafaqat urushlar yoki migratsiya orqali, balki o‘zining boy madaniyati, tili, adabiyoti va diniy dunyoqarashi bilan ham jahon sivilizatsiyasiga beqiyos hissa qo‘shdi. Ularning tili orqali ko‘plab xalqlar o‘rtasida madaniy muloqotlar yuzaga keldi, “Turkiy madaniyat doirasi” esa umumiy tarixiy meros sifatida shakllandi.

Bugungi kunda turkiy xalqlar o‘zining qadimiy ildizlari, tarixiy birlik g‘oyasi va madaniy merosiga tayanib, zamonaviy dunyoda o‘zaro hamkorlikni mustahkamlash yo‘lida harakat qilmoqda. Bu esa ularning “xalqlarning buyuk ko‘chishi” davrida boshlangan tarixiy yo‘lini yangi bosqichda davom ettirishining amaliy ifodasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bartold V.V. *Turk xalqlari tarixi haqida tadqiqotlar*. Moskva: Nauka, 1968.
2. Gumilyov L.N. *Qadimgi turklar*. Moskva: Nauka, 1967.

Date: 17th October-2025

3. Klyashtorniy S.G., Sultanov T.I. *Turk xalqlari tarixi va madaniyati*. Moskva: Vostochnaya literatura, 2009.
4. Semyonov A.A. *O'rta Osiyo xalqlari tarixidan lavhalar*. Toshkent: Fan, 1981.
5. Rashid-ad-Din. *Jome' at-tavorix* (Tarixlar to'plami). Tehron nashri, 1957.
6. Toynbee A. *A Study of History*. Oxford University Press, London, 1948.
7. Hasanov B. *Turkiy xalqlar madaniyati va ularning dunyo sivilizatsiyasidagi o'rni*. Toshkent: Universitet, 2012.
8. Baytur A. *Turkiy xalqlar etnogenezi va tarixiy manbalarda ularning izlari*. Olmaota: Qazaq Universiteti, 2015.
9. Pulatov A. *Markaziy Osiyoda turkiy xalqlarning shakllanish bosqichlari*. Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020.

